

жипти аттабагын!» деген шерт сөзү бүгүнкү күнгө чейин эл арасында **«ойнош ойноп, бузуку жолго барбагын!»** дегенди түшүндүрүп келет. Шертти бузгандарга **«ычкырыңа муунуп өлбөйсүңбү!»** деген каргыш сөз азыркы күнгө чейин айтылып жүрөт.

Адабияттар жана шилтемелер:

1. Маалымат кыргыз таануучу **Чыңгыз Дилдемурат уулу** менен илимпоз **Гүлзат Аалиеванын** Фейсбук социалдык тармагында жазган постторунан алынды.
 2. Мизиев И. М., Джурабаев М. Л. История и духовная культура карачаево-балкарского народа. – Нальчик, 1994;
 3. Омурзаков С. О. История кыргызов и Кыргызстана. – Бишкек, 2010.
 4. Омурзаков С. О. Цивилизация шумеров и древние кыргызы. – Бишкек, 2001;
 5. Омурзаков С. О. Об исторических связях кыргызов с карачаево-балкарским народами. – Бишкек, 2010;
 6. Омурзаков С. О. Цивилизация шумеров и древние кыргызы. – Бишкек, 2001.
- Эки жаштын ычкыр-курунан ашып калган **ала жипти** керегенин башына илип коюшуп, биринчи төрөлгөн тун баласынын тушоосунда наристенин бутун кайчылаш байлап, **«тушоо кесүү»** ырымын өткөрүшкөн. Ушул ырым-жырымдар жасалып бүткөндөн кийин эл арасында оюн-зоок, той тартуу болгон.

УДК 37

DOI 10.33514/1694-7851-2023-4-249-254

Аалиева Ш. К.

Эл аралык Кувейт университети, ф. и. к., доцент

Аалиева Ш. К.

Международный Кувейтский университет, к.ф.н., доцент

Aalieva Sh. K.

Kuwait International University, candidate of Philosophical science, Associate Professor

КЫРГЫЗ ЭТНОЭТИКЕТИНДЕГИ ЖУБАЙЛАРДЫН СТАТУСТУК РАНГДАРЫ СТАТУСНЫЕ РАНГИ СУПРУГОВ В ЭТНОЭТИКЕТЕ КЫРГЫЗОВ STATUS RANKS OF HUSBAND AND WIFE IN ETHNOETHICS OF THE KYRGYZ PEOPLE

Аннотация: Макалада кыргыз үй-бүлөсүндөгү жубайлардын статустук рангдары этнография илими менен этноэтикеттин көз карашында сыпатталып, аталган статустук рангдардын диний-философиялык принциптери аталды

Аннотация: В статье описаны статусные ранги супругов в кыргызской семье с точки зрения этнографической науки и этноэтикета, а также названы основные религиозно-философские принципы статусных рангов супругов.

Abstract: In given article the status ranks of husband and wife in Kyrgyz family were described from the view of Ethnography science and ethnical ethics, also the main religious and philosophical principals of status ranks of husband and wife.

Негизги сөздөр: жубайлар, күйөө, аял, бай (жубайына сый-урмат менен кайрылуу), байбиче (жубайына урмат менен мамиле кылуу; улуу аял), токал (Кенже аял).

Ключевые слова: супруги, муж, жена, бай (почтенное обращение к супругу), байбиче (почтенное отношение к супруге; старшая жена), токол (младшая жена).

Key words: husband, wife, бай (respected treatment to husband), байбиче (respected treatment to wife, first wife), токол (younger wife).

Улуттук этикет менен таанышууда каалагандай **турмуштук жагдай** – бул ар кыл **статуска**, демек, ага ылайык келген **этикет нормаларына** ээ адамдардын ортосундагы алака экенин байкаса болот.

Этикет этностун же элдин маданиятынын маанилүү көрсөткүчүнүн бири болуу менен этнография илиминин өзөгүн түзгөн маанилүү маселелердин катарына кирет. Этикет нормаларында же адамдардын жүрүм-турумунун жазылбаган эрежелеринде конкреттүү бир элдин турмуш-тиричилик маданиятынын, анын күнүмдүк аң-сезиминин, диний ишенимдеринин, этнопсихологиялык жоболорунун өзгөчөлүктөрү укмуштуудай таасын чагылат.

Коомдук статус (латынчадан status – абал, орун) – индивиддин же социалдык топтун коомдон же коомдун белгилүү бир катмарынан алган **орду, даражасы, бедели, рангы, абалы** [3].

Ранг (французчадан rang) деп коомдогу адамдарды расмий негизде айырмалоо даражасын, аларга ыйгарылган атайы чиндерди, наамдарды жана артыкчылыктарды аташат [2]. Кыргыз этноэттикети үй-бүлөдөгү **жубайлар, ата-эне, балдар, уул, кыз, жакын жана алыс туугандар** деген **статустук рангдарды** айырмалайт. Ошолордун айрымдарына кенен токтолсок.

Этикеттик кырдаалдардагы социалдык даражалар менен рангдардын көп түрдүүлүгү «**үстөмдүк кылуу – баш ийүү**» деген формулага негизделген төмөнкүдөй **бинардык моделге** ээ:

эркек – аял	биз – алар	жакшы – жаман
улуу – кичүү	өз – өзгө (чоочун)	төркүн журт – кайын журт
ата - эне	төр - босого	оң – терс

«**Үй-бүлө – коомдун ячейкасы**» демекчи, эгер **коомду** кандайдыр бир **нерсе** түрүндө элестете турган болсок, анда анын **атом-молекуласы** болуп **үй-бүлө** эсептелет. Демек, **үй-бүлө** кандай болсо, көп сандаган үй-бүлөлөрдөн куралган **коом** да ошондой.

ҮЙ-БҮЛӨ. Бир чатырдын астында чогуу жашаган **жакын адамдар** менен **тууган-туушкандар**, же **үй-бүлө** - бул адамдагы эң кымбат, эң асыл баалуулук.

Үй-бүлө деген эмне? **Үй-бүлө** адамдагы эң кымбат нерсе болуп саналат. Биз баарыбыз **биргеликте** өзүбүздү **жакшы** сезген жер **үй-бүлө** деп аталат. Биз үй-бүлөбүз менен биргеликте гана көп нерсени кыла алабыз. **Ынтымактуу үй-бүлөдө** өз ара мамиле **мээримдүүккө** негизделет.

Эреже катары, **үй-бүлө**

- **нике** менен
- **кандаш-туугандык** мамилелерге негизделет.

Кыдыр атабыз даарыган, **Умай энебиз** мээрим төккөн **бактылуу үй-бүлөдө** дайыма **өнүгүү-өсүү** болуп турат. Мындай үй-бүлөнүн мейманга баруу, үйдү жасалгалоо же керектүү буюмдарды сатып алуу сыяктуу пландалган иштери көп.

Үй-бүлө кичине же чоң болушу мүмкүн. **Кичинекей үй-бүлө** атаңардан, апаңардан жана силерден турат. **Чоң үй-бүлө** атабызды, апабызды, чоң атабызды, чоң энебизди, неберелерди, туугандарды, таяке-жээндерди өз ара бириктирип турат... Демек, **үй-бүлө** бизди жанынан артык жакшы көргөн, бизге тынымсыз камкордук кылган, **биз бактылуу болушубуз** үчүн колдон келген жардамын аябаган **жакын адамдардан** куралат.

Үй-бүлө төмөнкүдөй маанилүү **функцияларды** аткарат:

- үй-бүлөдө адамзаттын биологиялык жана социалдык кайра жаралуусу ишке ашат;
- үй-бүлөдө жашоо уланат;
- үй-бүлөдө балдар сүйлөө маданияты менен кеп өнөрүн өздөштүрүшөт;
- үй-бүлөдө балдардын алакалашуу көндүмдөрү менен жүрүм-турум стереотиптери калыптанат,
- үй-бүлөдө балдардын баалуулук ориентациялары түптөлүп,
- алар алгачкы билимдерге ээ болушат.

Туруктуу биримдик катары **үй-бүлө** алгачкы жамааттык коом ыдырай баштаганда пайда болгон. «Манас» эпосунда сүрөттөлгөн ар бир **кыргыз уруусу** өздөрүнө таандык боз үйдө жашаган, экономикалык жактан көз карандысыз жана өз алдынча бирдик болуп саналган **моногамдуу үй-бүлөлөрдөн** турат. Үй-бүлө мүчөлөрү өз ара төмөнкү жагдайлар менен байланышкан:

- тегинин жалпылыгы,
- турмуш-тиричилик кылуу жалпылыгы,
- өз ара жардамдашуу,
- моралдык жана укуктук жоопкерчилик.

Жубайлар. Аял менен эркек **нике мамилелери аркылуу жубайлар** (жуп сөзүнөн) деп аталган өзгөчө **укуктук статуска** ээ болушат. Анын натыйжасында эркек кишиге «**күйөө**», ал эми анын жубайына «**аял**» деген расмий статус ыйгарылат.

Күйөө. Кыргыз эзотерикасындагы «кайып дүйнө», «кайыбынан табылды», «Кайлас тоо», «жер каймактаган мезгил», «кайда», «кайсы», «көйкап», «көйгөй» деген сөздөрдөн улам «**кай**» (аныксыздык, белгисиздик, табышмактуу) деген сөздү эске алсак, анда «**күйөө**» сөзү «**кай**» жана «**ээ**» («владыка») деген түшүнүктөрдөн куралса керек деп божомолдосо болот. Балким, «**күйөө**» сөзүнүн этимологиясы «**кие**» (түрк тилдүү элдерде «**кий**» - «позитивдүү керемет күч» - «сверхъестественная позитивная сила»; «**ээ**» - «владелец»; «**күйөө**» - «позитивдүү керемет күчтүн ээси» - «владелец позитивной силы») сөзүнөн жаралганы да толук ыктымал.

Ч. Ч. Валиханов **ырым** түшүнүгүн төмөнкү сөздөр менен байланыштырган:

- **кие** (позитивдүү керемет күч),
- **кут** (байлык менен коштолгон бакыт) жана
- **кесир** (жакырлык, жамандык) [1. – С. 166-167].

Эгер **кий** – бул табигый күчтөрдө, жандуу да (адамдар, айбандар), жансыз да нерселердеги сакралдуу күч болсо, анда ошол күчкө ээ болгон **кие** феномени **ырым** аракеттери аркылуу жакындоо **кут** алып келет, ал эми ошол ырымды кылбаган адам жазаланып, ага **кие** күчүнүн кесири тийет деген деген ишеним болгон.

Күйөө, эреже катары, өз үй-бүлөсүнүн **башчысы** жана өз үйүнүн **төрөсү** («төр» - почетное место, «ээ» - хозяин, господин, владыка) болуп саналат. Салттуу жана нарктуу үй-бүлөдө үйдүн ээси болгон **эркектин культу** менен **атага аздек мамиле** ар дайым үстөмдүк кылып келген.

Өз кезегинде, үйдүн ээси болгон **эркек адам** үй-бүлөсүнүн жыргалчылыгын, коопсуздугун, бейпилдигин, беделин, намысын коргоо менен байланышкан оор **материалдык** жана **моралдык жоопкерчилиткти** мойнуна артып жүрөт.

Аялдын бактысынын детерминатору (латынчадан determino – аныктайм, шарттайм, аныктоочу күч, шарттоочу себеп) да **эркек адам** экенин элибиздин «**алган эри жарашса, кара аял ак болот**» («если муж благонадежный и ответственный, то смуглая жена станет белым лебедем») деген учкул сөзү тастыктап турат.

АЯЛ. «Аял» сөзү, сыягы, төмөнкүдөй маанилерди туюнтуу үчүн пайда болсо керек:

- дүйнө элдеринин басымдуу көпчүлүк бөлүгүнүн байыркы диний ишенимдеринде **Ай - Луна** – табияттагы ургаачы башаттын, аялдык башталыштын символу: «**ай ал**» - «она луна», «она - лунаподобна»;

- «**аял**» сөзүн эркектин аялзатына сый-урмат, мээрмандык, камкордук менен мамилесин кылуусун туюнткан «**аяп ал**» - «береги ее» деген **моралдык норма** катары түшүнсө болот.

Үй-бүлөнүн жашоосу менен **тагдыры**, басымдуу түрдө, **аялдан** көз каранды экендигин кыргыз элинин төмөнкү макал-лакаптары далилдейт:

АЯЛДЫН ҮЙ-БҮЛӨДӨГҮ ОРДУ МЕНЕН РОЛУ	
Жакшы аял – жарым ырыс	Хорошая жена – половина счастья
Жакшы аял жакшы эрди эр кылат, Жаман аял эрди жер кылат.	Хорошая жена мужа возвеличит, Плохая жена мужа низводя, уничтожит.
Жакшы жар – жокту бар кылат, үзүлгөндү улайт, чачылганды жыйнайт	Хорошая жена – из ничто делает все, разорванное она соединит, рассыпанное она соберет.
Ай менен Күн жакшы, Аял менен эр жакшы.	Благодаря Луне прекрасно Солнце Благодаря жене прекрасен муж.
Вазир жакшы – хан жакшы, Аял жакшы – эр жакшы.	Хороший визир – хороший хан, Хорошая жена – хороший муж.
Эр – эгиз, Эмгектүү – жалгыз.	У мужчины есть верная половинка, А у трудяги верной половинки нет.
Жакшы болсо алганың, Табыла берет акылың, Кууса кетпейт жакының. Жаман болсо алганың, Жаныңа келбейт жакының.	Если жена хорошая, То ум твой растет, Родные и близкие не уйдут от тебя. Если жена плохая, То родные и близкие уйдут от тебя.

Бай-байбиче статусу. Бирин бири терең сыйла-ган нарктуу жубайлар өз ара «**байым**» жана «**байбиче**» деген адептүү сөздөр аркылуу кайрылат. Айтмакчы, өтө байыркы замандарда «**бай**» сөзү «ыйык», «кымбат», «жалгыз», «таяныч» маанилерин туюнткан. Айтсак,

«БАЙ» УЊГУСУНА ЭЭ СӨЗДӨРДҮН ОРУСЧА ЧЕЧМЕЛЕНИШИ

БАЙЫМ	«бай» + «ым» = «мой бай», т.е. мой единственный, святой, дорогой супруг, мой господин, моя святая и единственная опора в жизни, отец моих драгоценных детей
БАЙБИЧЕ	«бай» + «бийке» (царица, госпожа) = моя царица, моя госпожа, моя святая супруга, мать моих сокровенных детей
БАЙКЕ	«бай» + «аке» = мой святой брат, мой дорогой брат, моя сокровенная опора в жизни
БАЙТЕРЕК	«бай» + «терек» = священный тополь, мифологическая опора между небом и землей
БАЙКАЛ	«бай» + «көл» = святое озеро

Кыргыздарда талак берүү, же ажырашуу деген болгонбу?

Кыргызда кыздын аты улук,

Кыргызда кыздын чачы улук.

Кызыгын көрбөйт дүйнөнүн,

Кыз сыйлабас макулук, - дешет Айкөл Манастын урпактары.

Кызга «биздин үйдөгү бирөөнүн келечектеги бүлөсү», «кыз – конок» деп, кыздын атасынын төрүндө жүрүшүн заматта эрип кетүүчү кышкы бубакка окшоштуруп, ага өтө аздек мамиле кылышкан.

Кызды турмуш жолуна **кошок** менен узатып, «**Өлсөң өлүгүң күйөөңдүн үйүнөн чыгат. Турмушта боло турган өйдө-ылдый иште үйгө чуркап келчү болбо!**» деп, аны менен кадимкидей коштошушкан.

Кошоктун мазмунун төмөнкүлөр түзгөн:

1. Кызга карата «Сен тектүү жердин кызысың. Ошон үчүн атандын журтун кайын журтуңа уят кылбай, өзүңдү татыктуу алып жүр. Абийириңди сакта! Ала жипти аттап, күйөөңдүн көзүнө чөп салба! Турмушка чыйрак, оокатка тың бол!» - деген **насааттар**,

2. Куда-кудагыйга карата «Миң жылдык куда бололу! Кызыбызды бапестеп, мээрим төгүп бактык эле. Эми Сиздер биздин кызды өз кызыңардай бапестеп багып алгыла! Ата-энеси үйрөтпөй калган мүчүлүштүктөр болсо, Сиздер аны оңдоп-түздөп, толуктап, кызыбызды татыктуу табына келтирип алгыла» - деген **өтүнүчтөр**,

3. Жаштарга карата «Теңирим жалгап, Кыдыр-Умайым (Кудайым) колдоп, кармашкан колуңар бекем болсун! Умай энем этегинден жалгап, көп бала бербсин! Өркөнүңөр өссүн! Алдыңарды мал, артыңарды бала бассын! Бак карап, Кыдыр даарысын!» - деген **ак баталар** жайылып, **ак тилектер** айтылган.

Ошол себептен, **Теңир ишениминдеги тектүү бабаларыбызда**

- ала жипти аттоо,
- жубайынын көзүнө чөп салуу,
- ажырашуу,
- талак берүү сыяктуу **пас ыпластыктар** эзели болгон эмес.

Төрөбөгөн аялдын тагдыры кандай болгон? Эгер никеси байланган жубайлардын (жуп - пара, близнец) бири тукумсуз, айрыкча, аял киши төрөбөсө, анда Теңир ишениминдеги бабалар эмне кылышкан?

Кыргызда «**жети өлчөп, бир кес**», «**куда болгончо кулу-бийинди сураш, куда болгондон кийин кул да болсо сыйлаш**» деген сөз бар.

Баш байлаар, же нике байлаар алдында эки тарап өз ара бирин бири жакшылап изилдеген, жети атасын сурашкан, генофондду баалашкан. Бирин бири мыкты билген, өз ара кыйбас адамдар балдар кичине кезде эле «бел куда», «бешик куда» болуп коюшкан. Ошол себептен, кыргыз тарыхында «**мүнөзүбүз келишпей калды**» деген ажырашуу себеби болгон эмес.

Жаштар үйлөнгөндөн кийин жубайлардын бири тукумсуз болуп калса, анда «**жазмыштын жазганына баш ийип, бала багып ал, бирок, жубайыңды боздотуп, керексиз нерсе сыяктуу талаага таштаба!**» - дейт теңирчи бабалардын императиви (жазуусуз мыйзамы).

Тукум улоо зарылдыгы күч болгондо **байбиченин руксааты менен гана токол алуу** практикаланган. Бул учурда Теңир ишениминдеги тектүү кыргыздар тарабынан төмөнкүдөй шарттар милдеттүү түрдө аткарылган:

1. Көрүнгөн этекти ээрчибей, байбиченин согончогу канабаган учурда гана токол алуу.

2. Токол катары улам жаш, улам сулуу аялдарды коллекция кылуу эмес,

● жардамга муктаж үйдүн кызын,

● бала төрөө мезгили өтпөсө да, кара далы болуп калган кызды,

● жетимдерин кучактап, жесир калган аялзатын алуу **сооп** деп табылган.

3. Кудайдын сыноосуна кабылып, согончогу канабаган байбиченин көзү өткүчө ага болгон **урмат-сый мамилени** кылып, **камкордук көрүү**. Аны боздотуп, **убалына калбоо**. Анткени, **кайтаар дүйнө** заматта эле **убал мамилеге** жооп берип коеорун эстен чыгарбоо.

Кыргыздарда кыз-келиндерге карата кандай жаза колдонгон? Мусулман дининде аялзаты толук кандуу адам катары таанылбагандыктан, ага карата

● мурду-башын, кулагын кесип, уруп-согуу,

● талагын берип, талаага таштоо,

● талакты жандыргысы келсе, ак никелүү аялын чоочун эркекке талпак кылып, анан кайра өзүнө алуу,

● каалаган учурунда каалаган катынды алып, шерттешип алган жубайына саткынчылык кылуу,

● таш бараңга алуу сыяктуу мыкаачылыктар кеңири практикаланат.

Кыргыз фольклорунда мындай пастык жок. Болгону «**Шырдакбек**» дастанында Шырдакбектин көзүнө чөп салып, ага саткындык кылган эрке катынды кыргыздар эмес, калмактар чачын кырып, дырдай жылаңачтап, эки бутун эки атка байлап, анан эки атты эки тарапка карай катуу камчылап, айдап жиберешкен. Ошентип, өз багын көтөрө албаган эрке аялды калмактар жазалаган. Теңир ишениминдеги бабалардын улуу тарыхында **кыргыздын кызына болгон мындай мыкаачылык менен таш боордук** дээрлик кездешпейт.

Адабияттар жана шилтемелер:

1. Валиханов Ч. Ч. Следы шаманства у киргизов // Избранные произведения. / Под ред. акад. АН КазССР А. Х. Маргулана. - Алма-Ата, 1958.

2. Словарь русского языка: В 4-х т. / РАН, Ин-т лингвистич. исследований; Под ред. А. П. Евгеньевой. - 4-е изд., стер. - М.: Рус. яз.; Полиграфресурсы, 1999; (электронная версия): [Фундаментальная электронная библиотека](#)

3. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Статус>